

תוכן העניינים

	הקדמה
ט	מה חדש במהדורה המחודשת
1	1. עיקרי תורת ההגה העברית
1	1.1 הגיים לדיבור
1	1.2 הברות והגיים
2	1.3 עיצורים ותנועות
2	1.4 תכונות ההברות
3	1.5 הברה פתוחה והברה סגורה
3	1.6 טעם
4	1.7 פוצץ וחוכך
4	1.8 השפה במסגרת הכתב
5	1.9 הוספת הניקוד
6	1.10 אות אחת ושתי הגיות
7	1.11 פונמה
8	1.12 השימוש בפונמה
8	1.13 מונחים תאורטיים ומונחים תצפיתיים
10	1.14 פרטי עיצורים
11	1.15 צירופי עיצורים ותנועות
12	1.16 מונחים בהגייה
14	1.17 לוח הגיית העיצורים
15	2. מבנה השם הנפרד
15	2.1 פונמות ואותיות
16	2.2 קשים ורפים, קשין
17	2.3 סימון התנועות
19	2.4 סימון התנועות בכתב העברי
20	2.5 מיון התנועות

23	2.6 צליליות ההגה
24	2.7 הרכבי ההברות וסימון האותיות בניקוד
27	2.8 טעם
31	2.9 שני מבטאים לעיצור אחד
32	2.10 משקל
34	2.11 חלוקת המילה להברות בדרך ההשוואה
36	3. הברות סגורות נפתחות
36	3.1 הגדרה
36	3.2 דינן כסגורות
37	3.3 סגורה נפתחת מס' 1: תוספת תנועה לא מוטעמת
38	3.4 סגורה נפתחת מס' 2: עיצורי הגרון נחטפים
40	3.5 סגורה נפתחת מס' 3: א נאלם
42	3.6 סגורה נפתחת מס' 4: ת נאלם
43	3.7 סגורה נפתחת מס' 5: י נאלם
45	3.8 סגורה נפתחת מס' 6: שמות מלעיליים
53	3.9 סגורה נפתחת מס' 7: העיצורים הבלתי כפילים
58	3.10 סיכום להברות הנפתחות
62	4. השלמות לשם וחלקי דיבר אחרים
62	4.1 שמות שעיצורם האחרון במכפל
64	4.2 תנועה קטנה בהברה סגורה מוטעמת
67	4.3 מילים ומושגים
68	4.4 חלקי הדיבר
70	4.5 איך נוספות מילים לשפה
74	5. נטיות וגזירות, בסיסים וצורנים
74	5.1 נטייה וגזירה
78	5.2 הקדמה לנטיות: תנועות קיימות
79	5.3 שינויי תנועות: השינוי העיקרי
81	5.4 שינויי רהוטה לפני הטעם
84	5.5 שינויי השמות הסגוליים
92	5.6 שינויי הסמיכות בסגוליים המלעיליים
96	5.7 דוגמות מפורטות
105	5.8 קמץ שאינו נמחק
109	5.9 צרה שאינו נמחק

112	6. מילות למיניהן
112	6.1 מילות השימוש הזעירות ו, ב, כ, ל
114	6.2 ה השאלה
114	6.3 כינויי השם למיניהם
116	6.4 המספר
120	6.5 מילות היחס
124	7. יסודות הפועל
124	7.1 הקדמה: גישה לדובר עברית
124	7.2 מה דרוש לדובר עברית בפועל
125	7.3 בסיסים שונים לפי העֶנֶת
125	7.4 צורנים קבועים לכל הפעלים
126	7.5 השורש
127	7.6 הגְזֵרָה
127	7.7 הגזרה לפי תכונות עיצורי השורש
127	7.8 דוגמה: פה"פ נ
128	7.9 עיצורי שורש אחרים לדוגמה
129	7.10 הבניין הוא משקל הפועל
130	7.11 כל בניין+שורש פועל לעצמו
130	7.12 חוק ניקוד הפעלים
132	8. בסיסים וצורנים בפועל
132	8.1 הקדמה
132	8.2 צורני הנטייה – סקירה כללית
133	8.3 בסיס נפרד לכל ענת
133	8.4 בסיסי הפעלים לפי הבניין והענת
135	8.5 צורני סיומת בענת העבר
135	8.6 צורני נטייה אחידים
135	8.7 הקדמה לצורני הסיומת
141	8.8 בסיסים נוספים לנטיות הפועל
145	8.9 צורני סיומת
149	8.10 שמות משקלי הפועל – הבניינים
151	9. ניתוח פעלים
151	9.1 מרכיבי הפועל
151	9.2 צורת הפועל לפי מרכיביו

151	9.3 איך נגלה בניין ושורש
152	9.4 ניתוח הפועל כיצד
153	9.5 דרכי הפועל – הגדרה
154	9.6 דרך ההגדה
154	9.7 דרך המקור
154	9.8 דרך הציווי, או הרצוי
155	9.9 דרך הבינוני
155	9.10 קביעת דרך הפועל
156	10. משמעויות כלליות לבניין ולעֵנָת
156	10.1 שלוש משמעויות לבניין
156	10.2 חלוקה נוספת למשמעויות
161	10.3 הענת ומשמעויותיה
166	11. הצורות לפי הבניינים
166	11.1 פירוט צורות הפועל
174	11.2 עיצורי שורש גרוניים
178	11.3 עיון בגזרות
201	12. השלמות עקרוניות ושימושים נדירים
201	12.1 חלוקת השם להברות בדרך מציאת השורש
203	12.2 מצב תאורטי ומצב תצפיתי בפעלים
206	12.3 צורות מוארכות
206	12.4 ו ההיפוך
207	12.5 צורות מקוצרות
210	12.6 חוקי סוף פסוק
213	12.7 כינויי הפעול או המושא
216	12.8 ניקוד מקראי
218	13. מילואים לרשימות חריגים
220	מפתח העניינים

הקדמה

מה חדש במהדורה המחודשת

ספר זה נועד לשמש מבוא בלשני מקיף ומפורט ללשון העברית בתחומי תורת ההגה ותורת הצורות. הוא נולד כמהדורה שנייה של ספרי "דקדוק הפה והאוזן" שיצא לאור במחנה העצורים במזרח אפריקה בשנת 1947, לאחר שנים אחדות שלימדתי דקדוק את חברי במחנה.

שבעים השנים שחלפו מאז היו תקופת צמיחה ופריחה של מדע הבלשנות, ובשנים אלה נתחדשו הבנות לא רק לי, אלא לכל מי שעסק בבעיות הלשון ובבלשנות. אף על פי שמהדורתו הראשונה של הספר כללה התבוננויות נכונות, יש בידנינו היום לשוות לאותן התבוננויות צורה חדשה, מתאימה יותר להישגים שהשיג המדע, ובמיוחד מדע הבלשנות. במהדורה זו נכללו אפוא העניינים שנדונו במהדורה הראשונה, אבל חלו שינויים בגישה אליהם ונוספו עליהם דרכי הסבר חדשים ואמצעי הסבר שלא היו אז.

התוכנה הבלשנית החדשה, המקובלת זה עשרות שנים, מבהירה כי יש שתי דרכים להתבונן בשפה. בדרך הראשונה שהייתה נהוגה מאז התחילו חכמי קדם להתעניין בלשונם של בני אדם, בודקים תופעות לשוניות על פי השאלה אילו שינויים חלו בכל תופעה במשך השנים. כך עשוי הבודק להגיע לתיאורים של מצב הלשון בימים קדומים, או אף לזמנים שהלשון עדיין הייתה חלק מלשון קדומה אחרת שהתפתחו ממנה כמה לשונות נפרדות. הבלשנות הייתה בנויה על התבוננויות כאלה והן התחזקו במאות האחרונות משנתגלו הקשרים הקדומים בין השפות הקיימות באירופה ובין הפרסית והסנסקריט שבהודו, והתפתחה השיטה הנקראת בלשנות היסטורית, הכוללת השוואות מדוקדקות בין שפות קרובות. גילויים אלה הלהיבו גם את דמיונם של בלשנים שהתעניינו בשפות השמיות, ובמאה התשע עשרה אף הם ביקשו להעמיד את ההיסטוריה של התפתחות השפות השמיות. מחקר העברית היה חלק מכיוון מדעי זה, ותיאור העברית כלל השוואה מרובה לתופעות המקבילות לעברית המצויות בשפות שמיות אחרות ובמיוחד בערבית. למשל, לתיאור העברית הוכנסה הבחנה בין שני סוגי קמץ, שהאחד מהם כרוך בתנועות הארוכות שבערבית והשני אינו קשור אליהן.

אך מאמצע המאה העשרים או קצת לפני כן נתגלה, כאמור, שיש עוד דרך לתאר לשון: לעסוק בתופעות הלשוניות הקיימות בשפה בזמן מסוים אחד בלי לשאול כלל על התפתחויות שאולי חלו בהיסטוריה שלהן.¹ בגישה זו מתעניין הבלשן בקשרים שיש לתופעות הקיימות בינן לבין עצמן בתקופה המסוימת, בלי לקשור כל אחת מתופעות אלה להיסטוריה שלה. התברר שהתופעות הקיימות באותה תקופה משפיעות זו על זו, ולמצב הקודם של תופעה זו או זו אין כל קשר לכך. דה סוסיר נתן משל לגישה זו: בלוח השחמט המצב הקיים בכל רגע אינו כרוך בשאלה מה היה המצב על הלוח לפני המסע הקודם, ואין למצב הקודם שום השפעה על עתיד המשחק באותו רגע. כך גם בחקר הלשון יש לתאר תמיד את המצב שעוסקים בו ולא את ההיסטוריה של כל תופעה קיימת בו. ההפרדה בין שתי הגישות וגישה מיוחדת למצב הנוכחי עשויות להועיל לאישוש הידע הלשוני של דוברי הלשון, לביטחון של הדובר בנוסח דבריו, והיא עשויה להועיל מאוד לאלה המבקשים לקנות את השליטה המלאה על השימוש בשפה.

לפני שבעים שנה לא ידעתי כלל על הבחנה זו ועל היתרונות החשובים שלה, וב"דקדוק הפה והאוזן" המקורי הסברתי את תופעות לשון ימינו על פי שינויים שחלו בשפה לאורך שנותיה. שינויים כאלה מיוסדים על השערות שדובר הלשון הרגיל אינו יכול לדעת עד כמה הן מבוססות, ועל השוואה לשפות קרובות לה, שהדובר הרגיל אינו בקי בהן, ואף לא ברור מתי חלו שינויים אלה. במהדורה זו אנו מתבוננים בתופעות הקיימות בעברית של ימינו ומנצלים את שליטתו של הקורא בשפה העברית כמעט בלי צורך להסתמך על השערות של התפתחויות בימי קדם. עם זאת, הספר הזה נולד מראשיתו מתוך כוונה להקנות ללומד ידע מלא בניקוד העברית המסורתית, ותכלית זו נשמרה ולא נשכחה גם במהדורה חדשה זו, גם אם במקום תרגילים לניקוד ומיון שניתנו במהדורה הראשונה, ניתנים כעת בספר טקסטים המדגימים את הנאמר בסעיף המתאים לעיון נוסף ולחיוזוק הידע. הספר בנוי לקריאה כמבוא לתורת ההגה ולתורת הצורות של העברית, אך הוא יכול לשמש גם את המעוניינים באימוני ניקוד, והטקסטים לעיון ואימון עשויים לשמש כתרגילים מעשיים לניקוד. הם יוכלו אפוא לשרת כל קורא, בין שהוא מעוניין בידע מעשי של הניקוד בין שהוא מעוניין בידע בלשוני ותאורטי.

1 פרדיננד דה-סוסיר היטיב להסביר בשיעוריו את שתי הגישות, ואחרי מותו הוציאו תלמידיו את ספרו ב-1916. בהמשך מובאים עיקרי דבריו.

הקדמה ■ יא

העיון מעוגן בלשון ימינו, והוא כולל הערות המבחינות בין כללי הניקוד מכאן ובין השימוש הממשי בלשון ימינו מכאן. עיון כזה מתאים לחברה שלנו, דוברת העברית כשפה יחידה או עיקרית, והוא התאפשר על פי הישגים של מדעי הטבע שהגיעו גם אל הבלשנות, בעיקר על חלוקת כל התופעות בעולם לשני סוגי מושגים: מושגים תאורטיים ומושגים תצפיתיים. המושגים התצפיתיים הם מה שאנחנו צופים בהתגשמיות הממשיות של המושג, אבל לא כל התכונות המתגלות במושג התצפיתי נכללות במושג התאורטי. רק התכונות ההכרחיות והמספיקות שיש במושג ייכללו בהגדרה התאורטית. למשל, את המושג "שולחן" ניתן להגדיר תאורטית כך (בערך): שולחן הוא לוח נרחב הנשען על רגליים כשהוא אופקי, ומשמש בשימושים מגוונים לפעולות שונות הנעשות עליו. הגדרה כזאת כוללת למעשה כל שולחן ממשי שצפינו בו או שעולה בדמיונו והוא המושג התצפיתי. אך התממשות של מושג תאורטי במושג תצפיתי מסוים מלווה תמיד בתכונות נוספות של המושג התצפיתי המסוים, כגון שולחן זה, האם הוא בעל שלוש רגליים או ארבע, עשוי עץ, מתכת או זכוכית, משמש לאכילה או לכתיבה, וכדומה. תכונות נוספות אלה הן תכונות נלוות, ואינן משפיעות על הגדרת המושג התאורטי.

מכיוון שאנו עדים ומכירים קודם כול את המושג התצפיתי, נשאלת השאלה איך נוכל לגלות את המושג התאורטי. ברצוני להראות כי כדי להצליח בכך אין צורך בהשוואה בין המצב הנוכחי של התופעה ובין המצב שהיה שונה בימי קדם. למשל, במילה דוגמת צב, או דוב, שהעיצור האחרון בה רפה v, בנטיית הריבוי הוא נהפך לעיצור קשה b (פוצץ, האות ב בדגש). זה ניכר על פי הגיית צב (או דוב) שה-b רפה v ביחיד, ואילו בצורת הרבים – צבים, דובים – [çav] [çabim] [dubim] [dov] – הגייתו במבטא קשה b. בשיטת ההסבר ההיסטורי יש להתבונן במילה זו או בדומות לה בשפה קרובה, כגון הערבית, ולגלות שהעיצור האחרון במילים כאלה בערבית (ה-b) מוכפל, ולכן בצורת הרבים שבעברית, במקום שההכפלה נשמרת, ההגייה היא b ואילו בלשון יחיד אין הכפלה ולכן ההגייה היא v.

אבל כדי לגלות זאת אין צורך להרחיק לשפה אחרת. עובדות אלה מתגלות בנקל על פי בדיקת תופעות בעברית בלבד. די לנו להתבונן לשם כך בצורת הנטייה של הריבוי בעברית. למשל, נבחר מן המילון שמות כגון סוס, חמור או סרגל, נבדוק מה צורות הריבוי שלהן ומה צורך הנטייה שיש להוסיף לשם כך לצורת היחיד: $\text{sus+im} \rightarrow \text{susim}$, $\text{ħmor+im} \rightarrow \text{ħmorim}$, $\text{sargel+im} \rightarrow \text{sargelim}$ כתבתי למעלה את היחיד של צב בעיצור ב רפה v, ואת הריבוי בעיצור ב קשה b לפי חוק ידוע, הקובע את ההגייה של ב: אם לפני ה-b יש תנועה ההגייה היא רפה (בלי דגש), אבל אם אחרי תנועה יש בכל זאת הגייה קשה (ב) סימן

שהעיצור ב מוכפל. כלומר ב-צבים, או ב-דובים יש מכפל של ב, כי המבטא קשה אחרי תנועה.

כעת, ננסה לגלות לפי צורת הריבוי (ולא דרך הרישום במילון) מה היא צורת היחיד של השם. נעשה זאת בכך שנסלק מצורות הריבוי של המילים האלה את ההברה im, כמו שעשינו לפני כן, וכך תתגלה צורת היחיד. כך, לפי çabbim יתברר שצורת היחיד היא çabb.

צורת היחיד הזאת היא הצורה התאורטית, אבל בביצוע, בצורה התצפיתית, כל מכפל בסוף מילה מתבצע כעיצור יחיד. אין אפוא צורך ללכת לשפה אחרת כדי לגלות את המבנה התאורטי של המילה. מתוך תופעות העברית בלבד אנו יכולים לגלות את המבנה המהותי – התאורטי! – של המילה הנבדקת. דוגמה אחרת תהיה אם נבדוק מה צורת היחיד התאורטית של מילה כגון סוסה ונשתמש הפעם בתור סימן בדיקה בנטיית הקניין "שלי" סוסה שלי ← סוסתי. מה עושה כאן העיצור ת? השוו את נטיית סוס לנטיית סוסה:

sus+i → susi, susa+i → susati

גם כאן אם נסיר מן הצורות הנטויות את צורן הנטייה i, יתברר כי צורת היחיד התאורטית של סוסה היא susat. ה-ת במילה זו מתבצע וקיים בכל מקרה שיש תוספת כלשהי אחרי המילה "סוסה", כגון סוסתי, או סוסת-האיכר, אבל כשה-ת נמצא אחרון במילה לא מבטאים אותו. מעניין לראות שיש תופעות דומות לכך גם בערבית מדוברת ובארמית, וגם בשפות אחרות, כגון בצרפתית, שעיצורים שונים הנמצאים בסוף המילה אינם מושמעים בדיבור.

שינוי בולט חיצונית במהדרה מחודשת זו הוא שההסברים והדוגמות מובהרים לפעמים לא רק בכתב העברי ובניקוד, אלא גם בשיטת כתב בינלאומי של רישום פונמות והגיים, שיטה שהשתמשת בה בשורות הקודמות. כתיבה זאת נעשית כשמתברר הצורך להבהיר מבני מילים ושינויים החלים בהם. הרי בדיבור הופעת ההגיים נעשית הגה לאחר הגה, ולא הגה מתחת הגה או הגה מעל הגה כפי שמרמז טקסט מנוקד. הכתב המנוקד כולל למעשה ארבע שורות כתיבה: שורת האותיות היא מרכזית, אבל מתחתיה, מעליה ובתוכה יש עוד שלוש שורות של סימני ניקוד. לעומת זאת הכתב הבינלאומי המשמש לבלשנות מקביל לגמרי לדיבור. יש בו רק שורה אחת של אותיות והן מסמנות את כל ההגיים או הפונמות של המילה לפי סדר הופעתם בדיבור. על כן, בכתב זה המילה הכתובה מקבילה למילה הנהגית והנשמעת, וללומד קל לראות אילו שינויים חלים במילה בתהליכים השונים הכלולים בדקדוק.

נעים לי להיווכח ששנים כה רבות אחרי המהדרה הראשונה הגעתי ליום

הקדמה ■ יג

זה, שיכול אני להציע בו נוסח חדש לחומר ישן, מעין חידוש האדרת לאותה הגברת – שפתנו, הגבירה היפה.
תודתי הרבה לשני הדקנים של הפקולטה למדעי המחשב בטכניון, פרופ' אלי ביהם ופרופ' עירד יבנה, אשר אפשרו לי להקדיש את שנת 2012-2014 לכתובת הספר הזה בכך שפטרו אותי מהוראת בלשנות חישובית בשנים אלה.

ע.א.

נופית, ימי האסיף 2013